

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΚΑΙ

ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

«Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι»
ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

† Heinrich Rickert Τακτ.Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg.—
Ernst Hoffman τέως Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg.—Erich
Frank.—Guido Calogero Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Φλωρεντίας.—
Ραφ. Δήμου, Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Harvard τῶν Ἡν. Πολ. τῆς
Ἀμερικής.—Κ. Τριανταφυλλόπουλος Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν
Ἀθηνῶν.—August Faust Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Breslau.—Μιχ.
Τσαμαδός.—Franz Bœhm ἐκτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg.—
Κωνσταντῖνος Τσάτσος Καθ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.—Ἰωάν. Θεο-
δορακόπουλος Καθηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.—Θεμ. Τσάτσος ὑφηγ.
Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΙΣ: Κ. Σ. ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΗ

ΨΑΡΩΝ 41

1939

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ ΣΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ¹⁾

Υ Π Ο

ΙΩΑΝΝΟΥ ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄.

Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ

Αν ἡ γνώση, ἡ ἐπιστήμη, γιὰ τὸν Ἕλληνα γενικὰ σημαίνει ἓνα ἀπὸ τὰ πρὸ εὐγενικὰ καὶ τὰ πρὸ ἀξιόλογα ἀγαθὰ τῆς ζωῆς, γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη εἰδικὰ εἶναι στὴν ὑψηλότετη μορφή τῆς πραγμάτωσής της, στὴ θεωρία, ἡ καθαρὴ εὐδαιμονία. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ κύρια διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο καὶ στὸ ζῷο ἔγκειται ἀκριβῶς σὲ τοῦτο, ὅτι τὸ ζῷο δὲν γνωρίζει τὴν εὐδαιμονία, γιὰτὶ δὲν μετέχει καθόλου στὴ γνώση, στὴ θεωρία. Ἡ ἀξία τοῦ ἀνθρώπου ἀνεβαίνει γιὰ τὸν Ἕλληνα καὶ εἰδικὰ γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἀνάλογα μὲ τὸν βαθμὸ τῆς γνώσης ποὺ ἔχει, γιὰτὶ ἡ γνώση, ἡ ἐπιστήμη, εἶναι κάτι αὐτὸ καθ' αὐτὸ ἀξιο.²⁾ Γι' αὐτὸ δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀρχίζει τὰ μεταφυσικά του καὶ τὸ ἔργο του περὶ ψυχῆς μὲ τὸν ἔπαινο τῆς γνώσης. Ἐνα φιλοσοφικὸ πρόβλημα, ἐφ' ὅσον μᾶς δίνει ἀφορμὴ γιὰ θαυμασμὸ καὶ ἔτσι γίνεται ἀντικείμενο τῆς γνώσης, μπορεῖ νὰ γίνῃ πηγὴ εὐδαιμονίας γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς ἦταν γιὰ τὸν Ἕλληνα ἡ ἰδιαίτερη ἀξία καὶ ἡ ὀλωσδιόλου ἰδιότυπη γοητεία ποὺ εἶχε ἡ «σχολή» του, ὁ ἐλεύθερος καιρὸς του. Τὸ πρόβλημα τῆς ψυχῆς, ἐπειδὴ ἀνήκει στὰ θεμελιωδέστερα καὶ δυσκολώτερα προβλήματα τῆς φιλοσοφίας, ἐφ' ὅσον τὸ συλλαμβάνει ἡ γνώση

1) Ἡ μελέτη αὐτὴ ἀποτελεῖ τὰ πρῶτα πέντε κεφάλαια τοῦ βιβλίου μου «Der Begriff der Seele bei Aristoteles», ποὺ ἔγινε δεκτὸ νὰ δημοσιευθῇ στὴν ἐπιστημονικὴ σειρὰ ἐκδόσεων «Nene deutsche Forschungen» ποὺ ἐκδίδεται ὑπὸ τῶν Hans R. G. Günther und Erich Rothacker στὸ Βερολίνο.

2) «Αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν τιμία», Ἀριστ. μετὰ τὰ φυσικά 1178 β. 25, 30.

μας, συμβάλλει ἀκόμα πιὸ πολὺ γιὰ νὰ ἀυξηθῇ ἡ ἀξία μας καὶ ἡ εὐδαιμονία μας. Ἡ γνώση του μᾶς ἀνοίγει μιὰ προοπτικὴ γεμάτη ἐλπίδα γιὰ ὅλο τὸ κράτος τῆς ἀλήθειας καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὴ γνώση τῆς φύσης, γιατί ἡ ψυχὴ εἶναι αἰτία καὶ βάση γιὰ κάθε τι ποὺ ἔχει ζωὴ. Μ' αὐτὸ ὅμως μεγαλώνει ἀπειρα ὁ βαθμὸς τοῦ θαυμασμοῦ μας καὶ τῆς εὐδαιμονίας μας.

Εἶναι ἡ πρώτη φορὰ μέσα στὴν ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας ποὺ ἡ ψυχὴ στὴν οὐσία της καὶ στὴ βάση της γίνεται πρόβλημα. Εἶναι ἐδῶ, στὸν Ἀριστοτέλη, ποῦ τὸ ἐλληνικὸ πνεῦμα, ἔπειτα ἀπὸ πολλοὺς ψηλαφισμοὺς, γιὰ πρώτη φορὰ γυρίζει στὸν ἑαυτὸ του καὶ κάνει τὴν ἴδια του τὴν βάση, τὴν «ψυχὴ», ἀντικείμενο τοῦ θαυμασμοῦ του καὶ τῆς γνώσης του. Ὁ Πλάτων ἐγιόρτασε βέβαια ἤδη τὴν «τελετή» τῆς θεᾶς καὶ τῆς χαρᾶς ποὺ δοκίμασε ἡ ψυχὴ, καθὼς θεάσθηκε τὸν ἑαυτὸ της, στὸν «Φαῖδρος», ἀλλὰ ὁ Ἀριστοτέλης πάει ἀκόμα πιὸ πέρα ἀπὸ τὴν «τελετή» τούτη μὲ τὸ νὰ ἰδῇ τὸ πρόβλημα ὡς κάτω στὰ θεμέλιά του καὶ ἔτσι νὰ βάλῃ τὶς βάσεις του γιὰ τὶς χιλιετηρίδες.

Ἡ θεωρία του ὅμως περὶ ψυχῆς εἶναι ἀχώριστη ἀπὸ τὴν μεταφυσικὴ του καὶ τὴν λογικὴ του. Γιὰ νὰ τὴν κατανοήσωμε, πρέπει νὰ χωμε τὴ γνώση καὶ τῶν δύο αὐτῶν κλάδων τῆς φιλοσοφίας του. Καὶ ἀκριβῶς στὸν Ἀριστοτέλη εἶναι ποὺ πρέπει κανεὶς νὰ ἔχῃ ὅλο τὸ σύστημα στὸ νοῦ του, ἂν θέλῃ νὰ φθάσῃ στὴν κατανόηση τῶν φιλοσοφικῶν του προβλημάτων. Καὶ ὅσο πιὸ δύσκολο εἶναι τὸ εἰδικὸ πρόβλημα, τόσο πιὸ ἀναγκαία συνδέεται τοῦτο μὲ ὅλο τὸ σύστημα. Ὁ Ἀριστοτέλης ὁ ἴδιος, ἀμέσως κι' ὅλας στὴν ἀρχὴ τοῦ ἔργου του περὶ ψυχῆς, θέτει τὸ πρόβλημα τῆς μεθόδου καὶ τῶν βάσεων ἀπὸ τὶς ὁποῖες πρέπει νὰ ξεκινήσῃ κανεὶς. Πρὸ παντὸς ὅμως τὸν ἐνδιαφέρει τὸ πρόβλημα τῆς μεταφυσικῆς θέσης τῆς ψυχῆς μέσα στὸ σύστημα τῶν κατηγοριῶν. Εἶναι ἡ ψυχὴ μιὰ οὐσία, κάτι ἀπόλυτα ὠρισμένο; Μὲ ἄλλα λόγια εἶναι ἓνα πρῶτο γένος τοῦ εἶναι, ὅπου εἶναι δυνατὸν ν' ἀναχθοῦνε ὅλα τ'ἄλλα εἶδη τοῦ εἶναι; Ἡ μήπως εἶναι κάτι δευτερεῦον, ὡς ποῦμε, κάτι ποιοτικὸ ἢ ποσοτικὸ, μὲ ἄλλα λόγια κάτι ποὺ εἶναι δυνατόν ν' ἀναχθῇ σὲ κάτι πρωτεῦον; Αὐτὰ εἶναι γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἐρωτήματα πρωταρχικῆς σημασίας. Καὶ πρέπει ἀκόμα σ' αὐτὰ νὰ προστεθῇ τὸ ἐρώτημα, ἂν ἡ ψυχὴ εἶναι μιὰ δυνατότητα, κάτι ποὺ

ὑπάρχει δυνάμει, ἢ ἂν ἀντίθετα εἶναι μιὰ πραγματικότητα, κίτι πού ὑπάρχει ἐνεργείᾳ. Γιατὶ τὸ ἓνα εἶναι κίτι πολὺ διαφορετικὸ ἀπὸ τᾶλλο, ἀφοῦ τὸ δυνάμει εἶναι κατὰ τὴν οὐσία του ἀκαθόριστο καὶ χωρὶς μορφή καὶ ἔχει μέσα του τὴν δυνατότητα νὰ εἶναι ἔτσι καὶ ἄλλοιῶς, ἐνῶ ἡ πραγματικότητα ἢ, ὅπως λέγει στὴ τεχνική του γλῶσσα ὁ Ἀριστοτέλης, ἡ ἐντελέχεια ἢ ἡ ἐνεργεία εἶναι κίτι ὁριστικό. Γενικὰ γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀλλὰ καὶ γιὰ ὅλη τὴν ἑλληνικὴ σκέψη, εἶναι ἀναμφισβήτητο, ὅτι, εἴρ' ὅσον κίτι εἶναι ὁρισμένο, μπορούμε γι' αὐτὸ πιὸ καλὰ νὰ μιλήσουμε, παρὰ γιὰ κείνο πού ὡς πρὸς τὴν οὐσία του εἶναι ἀκαθόριστο. Ἡ ἐντελέχεια στέκει συνεπῶς πρὸς τὸν λόγον.³⁾ Λόγος καὶ μορφή εἶναι στὴν οὐσία τους συγγενικά. Σ' αὐτὰ προσιδέει ὁ Ἀριστοτέλης κα' ἄλλα ἀκόμα ἐρωτήματα, ἂν π.χ. ἡ ψυχὴ εἶναι μεριστὴ ἢ ἀμέριστῆ, καὶ ἂν εἶναι κατὰ βίθος ὁμοειδής, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ γεγονὸς ἂν εἶναι ἀνθρώπινη ἢ ζωϊκὴ ψυχὴ. Ἦδη ὁ Πλάτων ἔθεσε, τόσο κατὰ λογικὸ τρόπο (Θεαίτητος, Πολιτεία), ὅσο καὶ μυθικὰ (Φαῖδρος), τὸ πρόβλημα τῆς ἐνότητας καὶ τῆς ὁμοειδίας τῆς ἀρχῆς τῆς ψυχῆς. Εἶναι ὅμως ἔργο ἀποκλειστικὸ τοῦ Ἀριστοτέλη, ὅτι αὐτὸς ἔθεσε τὸ πρόβλημα τῆς ὁμοειδίας τῆς ψυχῆς σὲ ὅλη του τὴν ριζικότητα. Καὶ ἂν ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι κίτι ὁμοειδές, ἔτσι ρωτᾷ ὁ Ἀριστοτέλης, πρόκειται τότε μονάχα γιὰ μιὰ διαφορὰ εἶδους ἢ γένους; Τέτοια ἐρωτήματα μπορούσε νὰ θέσῃ μόνον ἡ διαφοροποιημένη φιλοσοφικὴ σκέψη τοῦ Ἀριστοτέλη.

Τὸ πρόβλημα τῆς ψυχῆς ἔχει τότε μόνον τεθῆ ἀληθινά, ὅταν ἡ προοπτικὴ μας μᾶς πάει πέρα ἀπὸ τὸν στενὸ ὀρίζοντα τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς. Σ' αὐτὸ διαφέρει ὁ Ἀριστοτέλης, κατὰ τὴν ὁμολογία του, ἀπὸ τοὺς προδρομους του. Αὐτὸς ἐπεκτείνει τὸ πρόβλημα τόσο, ὥστε νὰ τὸ κάμῃ πρόβλημα ὅλης τῆς ζώσας φύσης. Αὐτὸς εἶναι ἐκεῖνος πού ἐσκέφθηκε τὸ πρόβλημα ὡς τὸ τέλος του κατὰ τὴν ἔννοια τούτη. Ἡ ψυχὴ γίνεται ἐδῶ ἀρχὴ ὅλης τῆς ζώσας φύσης. Εἶναι ἡ ἔννοια τῆς ψυχῆς, πού ζητεῖται ἐδῶ, καὶ αὐτὸ θὰ εἰπῆ πὼς ἐδῶ ζητεῖται κίτι, πού δὲν ὑπόκειται σὲ κανένα γίγνεσθαι καὶ σὲ καμμιά φθορά. Ταυτόχρονα

3) Ἐκαστον τότε λέγεται ὅταν ἐντελεχθεῖ ἢ μᾶλλον ἢ ὅταν δυνάμει Ἀριστ. φυσικά, β. 1, 194 βλ.

προκύπτουν φυσικά για τὸν Ἀριστοτέλη καὶ ἄλλα ἀκόμα ἐρωτήματα καὶ μάλιστα τὸ ἐρώτημα, ἂν ἡ ἔρευνα πρέπει ν' ἀρχίσῃ ἀπὸ τὰ μέρη ἢ ἀπὸ τὸ ὅλο τῆς ψυχῆς. Περαιτέρω ἐγείρεται τὸ ἐξῆς ἐρώτημα· ποῦ ἐπάνω πρέπει κανεὶς νὰ στηριχθῆ γιὰ νὰ ξεχωρίσῃ τὰ μέρη τῆς ψυχῆς, τὸ ἓνα ἀπὸ τ' ἄλλο; Ἄν ὁ Πλάτων ἐτριχοτόμησε τὴν ψυχὴ στὴν «Πολιτεία» του, καὶ ἂν στὸν «Φαῖδρο» μᾶς τὴν παρουσίασε πλαστικά σ' αὐτὴ τῆς τὴν τριχοτόμηση, ὁ Ἀριστοτέλης ἐρωτᾷ, ἂν αὐτὸ τὸ εἶδος τοῦ χωρισμοῦ εἶναι γενικὰ δυνατό; Πάει μάλιστα ἀκόμα πιὸ πέρα καὶ ἐρωτᾷ, ἂν ἡ ἔρευνα τῆς ψυχῆς δὲν πρέπει νὰ ἀρχίσῃ ἀπὸ τὶς ἐνέργειες, ἢ μάλιστα ἀπὸ τ' ἀντικείμενα μὲ τὰ ὁποῖα ἔχουν νὰ κάμουν οἱ ἐνέργειες; Ὁ Ἀριστοτέλης ἀπλώνει τὴν ἔκταση τοῦ προβλήματος τῆς ψυχῆς τόσο, ὥστε καὶ τὰ ἴδια τὰ ἀντικείμενα, τὰ αἰσθητὰ καὶ τὰ νοητὰ, νὰ περιλαμβάνωνται μέσα στὴν περιοχὴ τῆς ἔρευνας. Καὶ σ' αὐτὸ εἶναι ὁ Ἀριστοτέλης πιὸ ἀντικειμενικὸς καὶ πιὸ μεθοδικὸς ἀπὸ τὸν Πλάτωνα. Ἀπέναντι στὴν ἐνέργεια τῆς αἴσθησης στέκει τὸ αἰσθητὸ καὶ ἀπέναντι στὴν ἐνέργεια τῆς νόησης στέκει τὸ νοητό. Καὶ ὅλα αὐτὰ γίνονται τώρα προβλήματα. Ἡ ἀμοιβαία σχέση ἀνάμεσα στὴν ἱκανότητα τῆς ψυχῆς καὶ στὸ ἀντικείμενο καὶ ἡ ἐσωτερικὴ συγγένεια ἀνάμεσα στὰ δύο γίνονται ἀντιληπτὴ σ' ὅλο τῆς τὸ νόημα ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ φωτίζεται φιλοσοφικά. Ἐχτὸς ὅμως ὄλων αὐτῶν, ἀπὸ τὴ γνώση τῆς ἔννοιας τῆς ψυχῆς θὰ μπορέσῃ κανεὶς νὰ προχωρήσῃ καὶ στὴ γνώση τῶν μὴ οὐσιωδῶν ἰδιοτήτων τοῦ λογικοῦ εἶναι.

Τί εἶναι ὅμως μὴ οὐσιώδης ιδιότητα; Ὅλα ὅσα δὲν ἀνήκουν οὔτε στὴν ἔννοια οὔτε στὸ καθ' αὐτὸ εἶναι ἑνὸς πράγματος, τὰ ὀνομάζει ὁ Ἀριστοτέλης τυχαῖα, «κατὰ συμβεβηκός». Τὸ «κατὰ συμβεβηκός» εἶναι ἐκεῖνο ποὺ δὲν ἔχει καμμιά ἀναγκαιότητα καὶ συνεπῶς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διατυπωθῆ. Ἐν τούτοις ὑπάρχει καὶ ἓνας ἀντίθετος γνωριστικὸς δρόμος, ἐκεῖνος ποὺ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὶς ἐποισιώδεις ιδιότητες στὴν οὐσία, δηλαδή σ' ἐκεῖνο ποὺ μένει μέσα καὶ ποὺ τὸ περικλείει ὁ ὀρισμός. Στὴ γνώση δὲν πρέπει νὰ περιφρονῆ κανεὶς οὔτε αὐτὸν τὸν δρόμο. Αὐτὸς εἶναι ὁ καλούμενος ἐπαγωγικὸς δρόμος, ποὺ συνήθως ὅμως τὸν παρερμηνεύει κανεὶς μὲ τὸ νὰ νομίζῃ ὅτι αὐτὸς δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ μιὰ προσθετικὴ σύναξη. Ὅπως διόλου τὸ ἀντίθετο συμβαίνει, γιὰ καὶ ἐδῶ ἔχομε μιὰ συνθετικὴ πράξι τῆς κριτικῆς μας

δύναμης. Κατὰ τὴν ἔρευνα τῆς ψυχῆς ὁ δρόμος αὐτός, ἡ μέθοδος αὐτή, δὲν πρέπει νὰ παραγνωρισθῆ. Ὁ Ἀριστοτέλης λέγει, ὅτι, ἂν εἴμεθα σὲ θέση νὰ δώσωμε λόγο γιὰ τὶς ιδιότητες ἑνὸς πράγματος, εἴτε γιὰ ὅλες εἴτε γιὰ τὶς περισσότερες, τότε μπορούμε καὶ γιὰ τὴν οὐσία νὰ δώσωμε πῶς καλοῦς διορισμούς. Ὡστε ἡ γνώση τῆς ἔννοιας εἶναι τότε μόνον σημαντική, ὅταν προκύπτει ἀπ' αὐτὴν ἡ γνώση τῶν ιδιοτήτων. Ὁ διορισμὸς τῆς ἔννοιας, ἐφ' ὅσον δὲν ὀδηγεῖ μὲ ἀναγκαιότητα, στὴ γνώση τῶν ιδιοτήτων, εἶναι ἔργο μάταιο. Ἐπειδὴ ἡ ψυχὴ συνήθως μᾶς εἶναι προσιτὴ μέσα στὶς καταστάσεις της, π. χ. μέσα στὸ αἰσθημα, τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ μιὰ κατάσταση ἐκείνου ποὺ αἰσθάνεται, θέτει ὁ Ἀριστοτέλης τὸ ἐρώτημα, ἂν, ἐφ' ὅσον εἴμεθα σῶμα, συμμετέχομε σὲ ὅλες τὶς καταστάσεις τῆς ψυχῆς; δηλαδὴ ἂν ὅλες οἱ καταστάσεις της μᾶς εἶναι προσιτὲς μὲ τὴ σωματικότητά μας, ἢ ἂν ὑπάρχει καμμιά περιοχὴ τῆς ψυχῆς, ποὺ νὰ τῆς εἶναι ὀλωσδιόλου δική της. Τοῦτο εἶναι ἓνα πρόβλημα γιὰ τὸ ὁποῖον ὁ Ἀριστοτέλης ζητᾷ σαφήνεια.

Βρισκόμαστε ἐδῶ πράγματι ἀπέναντι σ' ἓνα ἀληθινὸ ψυχολογικὸ πρόβλημα καὶ ἔχομε ν' ἀγωνισθοῦμε μὲ μεγάλες δυσκολίες. Γι' αὐτὸ ἔχει ὁ Ἀριστοτέλης ἀπόλυτη συνείδηση. Εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης τῆς ψυχῆς μὲ τὸ σῶμα, ποὺ τίθεται ἐδῶ γιὰ πρώτη φορὰ στὴ φιλοσοφική του σημασία. Ὑπάρχει ἓνα ὄριο, πέρα ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἡ ψυχὴ δὲν βρίσκεται σὲ καμμιά σχέση μὲ τὸ σῶμα; Ὅτι ἡ ψυχὴ, στὶς πῶς πολλές καταστάσεις της, δὲν μπορεῖ νὰ νοηθῆ χωρὶς τὸ σῶμα, δηλαδὴ οὔτε ὅταν διάκειται ἐνεργητικὰ οὔτε ὅταν διάκειται παθητικὰ, τοῦτο εἶναι εὐκόλο νὰ διαπιστωθῆ. Ὅλη ἡ περιοχὴ τοῦ αἰσθήματος, τῆς ἐπιθυμίας, καὶ ὅλης τῆς ἐνεργητικῆς καὶ παθητικῆς συμμετοχῆς τῆς ψυχῆς στὸ περιβάλλον της εἶναι, χωρὶς καμμιά ἀμφιβολία, συνδεδεμένη μὲ τὸ ζωντανὸ σῶμα. Ἀλλά, γιὰ νὰ μπορέση κανεὶς νὰ διαπιστώσῃ αὐτὸν τὸν σύνδεσμο τῆς ψυχῆς μὲ τὸ σῶμα, πρέπει τὸ πνεῦμα νὰ ἔχη ἤδη συνείδηση γιὰ τὴν ἐλευθερία του. Πρέπει τὸ πνεῦμα νὰ εἶναι ἤδη πέρα ἀπὸ τὸ πεπερασμένο καὶ τὸ περιορισμένο. Ὑπάρχει κάτι μέσα στὴν περιοχὴ τῆς ψυχῆς ποὺ ἔρχεται στὴ συνείδηση γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ τὴν ὑπαρξή του, μόνον ὅταν χωρισθῆ ἀπόλυτα ἀπὸ ὅλες τὶς ἄλλες ἐνέργειες τῆς ψυχῆς. Ὁ νοῦς, λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, εἶναι μέσα

στην ψυχή κάτι ὅπως διόλου χωριστό· μέσα σ' αὐτὸν ἢ ψυχή εἶναι ὅπως διόλου μόνη, καὶ εἶναι βυθισμένη στὸν ἑαυτὸ της. Σ' αὐτὸ εἶναι ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὁ Πλάτων σύμφωνοι καὶ κατὰ τοῦτο διαφωνοῦν καὶ οἱ δύο μὲ ὅλους τοὺς προσωκρατικούς, γιατί σ' ὅλους αὐτούς, λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ νοῦς καὶ ἡ σκέψη εἶναι κάτι σωματικό, ὅπως καὶ τὸ «αἰσθάνεσθαι». Ἀλλά, παρ' ὅλη τὴν ἀπελευθέρωση τῆς σκέψης καὶ τοῦ νοῦ ἀπὸ τὸ σωματικό, δὲν πρέπει νὰ νομίζουμε, ὅτι στὸν Ἀριστοτέλη ἔχομε μιὰ σκέψη ἄδεια ἢ χωρὶς ὑπόβαθρο. Ἀντίθετα ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνος ποὺ ἀνάπτυξε ἀριστοτεχνικὰ τὴν σχέση ὅλων τῶν ἱκανοτήτων τῆς ψυχῆς τὴν μία μὲ τὴν ἄλλη καὶ ποὺ ἔθεσε τὴ σκέψη σὲ ἄμεση σχέση μὲ τὴ φαντασία καὶ μ' αὐτὸ τὴν συσχέτισε μὲ κάθε πραγματικό.

Ἡ φαντασία εἶναι σ' αὐτὸν ἓνα ἀναγκαῖο ὑπόβαθρο τῆς σκέψης, γιατί ὅπως ὁ ἴδιος λέγει «ποτὲ δὲν σκέπτεται ἢ ψυχή χωρὶς τὴν εἰκόνα τῆς φαντασίας».⁴⁾ Μ' αὐτὸ τίθεται βέβαια ἡ σκέψη σὲ σχέση μὲ τὸ σῶμα, γιατί τὴ φαντασία εἶναι ἀδύνατο νὰ τὴν νοήσωμε χωρὶς τὴ σωματικότητα ἢ καλύτερα χωρὶς τὸ «αἰσθάνεσθαι». Ὡστε ὁ ἀπόλυτος χωρισμὸς τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὸ σῶμα θὰ ἦταν τότε μόνον δυνατός, ὅταν ἦταν δυνατόν νὰ διαπιστωθῆ, ὅτι μιὰ οἰαδήποτε κατάσταση τῆς ψυχῆς, ἢ μιὰ οἰαδήποτε ἐνέργεια τῆς ψυχῆς, τῆς ἀνήκει ἀποκλειστικά, δηλαδὴ ἄσχετα ἀπὸ τὸ σῶμα. Σὲ περίπτωση ποὺ καμμιά ἐνέργεια τῆς ψυχῆς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ νοηθῆ χωριστὰ ἀπὸ τὸ σῶμα, θὰ μπορούσαμε νὰ παρομοιάσωμε τὴν ψυχή μὲ τὴν εὐθεῖα γραμμὴ, καθ' ὅσον ἡ γραμμὴ παρουσιάζει ιδιότητες ποὺ ἐμφανίζονται μόνον τότε, ὅταν τεθῆ σὲ σχέση μὲ τὰ ἄλλα γεωμετρικὰ σώματα. Ἐτσι π.χ. εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ἡ γραμμὴ θίγει τὸν κύκλο σ' ἓνα σημεῖο. Αὐτὴν τὴν ιδιότητα τῆς εὐθείας γραμμῆς εἶναι ἀδύνατο νὰ τὴν νοήσωμε, ἂν θεωρήσωμε τὴν γραμμὴ σὲ ἀπόλυτο χωρισμὸ ἀπὸ τὰ ἄλλα γεωμετρικὰ σώματα. Ἐτσι θὰ ἦταν καὶ ἡ ψυχή κάτι τὸ «ἀχώριστον», ἂν ἦταν δυνατόν νὰ διαπιστωθῆ, ὅτι ἡ ψυχή δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι ποτὲ χωρὶς τὸ σῶμα. Ὅτι οἱ καταστάσεις, τὰ «πάθη» τῆς ψυχῆς ἐμφανίζονται πάντα μαζὶ μὲ τὸ σῶμα, εἶναι, ὅπως εἴπαμε ἤδη, κάτι εὐκόλο νὰ διαπιστωθῆ. Ὁ θυμὸς, ἡ γαλήνη τῆς ψυχῆς, ὁ φόβος, τὸ θάρρος, ἡ συμπόνια,

4) Διὸ οὐδέποτε νοεῖ ἄνευ φαντάσματος ἢ ψυχῆ. Περὶ ψυχῆς, 433, α, 17'

ἔπειτα ἡ χαρὰ καὶ ἡ λύπη, καθὼς καὶ ἡ ἀγάπη καὶ τὸ μῖσος, εἶναι καταστάσεις, ποὺ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ νοηθοῦν χωρὶς τὸ σῶμα. Εἶναι ἀναπόφευκτο, ὅτι στὶς καταστάσεις αὐτές τὸ σῶμα κάτι παθαίνει. Στὴ περίπτωση τούτη θὰ ἦταν δυνατόν νὰ μιλήσουμε γιὰ «λόγους», ποὺ περιέχονται μέσα στὴν ἴδια τὴν ὕλη. Αὐτοὶ ὅμως δὲν θὰ ἦταν τίποτε ἄλλο παρὰ ἐνεργητικὲς μορφές μέσα στὴν ἴδια τὴν ὕλη, «ἐνυλοὶ λόγοι», γιατί ὁ λόγος, ὡς ἀντίθεση στὴν ὕλη, εἶναι ταυτῶσιμος μὲ τὴν μορφή.

Ἡ ὕλη, τὸ σῶμα, δὲν νοεῖται στὴ περίπτωση αὐτὴ σὲ ἀπόλυτη ἀσχέση, ἀλλὰ σὲ στενὴ σχέση μὲ τὴ μορφή, καὶ μάλιστα ἔτσι, ὥστε ἡ μορφή ἐδῶ εἶναι ἐνεργητικὴ, δοῦσα, ἀπόλυτα ζωντανή. Ἄν ἠθελε κανεὶς, σύμφωνα μὲ αὐτά, νὰ δώσῃ τὸν ὅρισμό μιᾶς κατάστασης τῆς ψυχῆς, ἡ ὁποία θὰ ἔπρεπε νὰ νοεῖται πάντα σὲ σχέση μὲ τὸ σῶμα, τότε θὰ ἔλεγε ὅτι π. χ. ὁ θυμὸς εἶναι μιὰ κίνηση μέσα στὸ ὁρισμένο σῶμα, ποὺ γεννιέται ἀπὸ μιὰ ὁρισμένη ἀφορμὴ γιὰ ἓνα ὁρισμένο σκοπὸ. Ἔτσι ἡ ψυχὴ γίνεται ἀντικείμενο τῆς φυσικῆς ἔρευνας, εἴτε ὡς ὀλότητα εἴτε σὲ μιὰ ὁρισμένη ιδιότητά της. Μ' αὐτὸ δὲν πρέπει βέβαια κανεὶς νὰ ἐννοήσῃ τίποτε ἄλλο παρὰ ὅτι τὴ ψυχὴ μπορεῖ νὰ τὴν ἐρευνήσῃ ἡ φυσικὴ φιλοσοφία, γιατί ὁ «φυσικὸς» εἶναι ἐκεῖνος ποὺ καταγίνεται μὲ τὴν «φυσικὴ φιλοσοφία». Καὶ εἶναι αὐτονόητο ὅτι ὁ ὅρισμός τῶν καταστάσεων τῆς ψυχῆς, ἄς εἰποῦμε τοῦ θυμοῦ, ποὺ θὰ δώσῃ ὁ φυσικὸς, θὰ εἶναι διαφορετικὸς, ἀπὸ τὸν ὅρισμό ποὺ θὰ δώσῃ ὁ διαλεκτικὸς. Γιατί ὁ ἓνας θὰ ἔδινε λόγο γιὰ τὴν ὕλη γιὰ τὴν ὕλικὴ πλευρὰ τοῦ ψυχικοῦ γεγονότος, ἐνῶ ὁ ἄλλος γιὰ τὴν μορφή, γιατί ὁ «λόγος» εἶναι ἡ μορφή τῶν ὄντων. Ἔτσι ὁ φυσικὸς θὰ ὥριζε τὸν θυμὸ ὡς ζέση τοῦ αἵματος καὶ τῆς θερμοκρασίας γύρω στὴν καρδιά, ἐνῶ ὁ διαλεκτικὸς θὰ ὥριζε τὸν θυμὸ ὡς ὁρμὴ γιὰ ἀνταπόδοση. Ἄν καὶ ὁ Ἀριστοτέλης στὴ σφαιρα τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, ὅπως λέγει ὁ Jäger «ἔκαμε τὶς πιὸ καταπληκτικὲς προόδους», ἡ γνώμη του εἶναι, ὅτι στὴν ἔρευνα τῆς ψυχῆς πρέπει κανεὶς νὰ μεταχειρίζεται καὶ τὶς δύο μεθόδους, τόσο τὴ λογικὴ, ὅσο καὶ τὴ ἐμπειρικὴ, γιατί ἐδῶ πρόκειται καὶ γιὰ τὶς δύο θεμελιακὲς ἐννοίες, δηλαδή καὶ γιὰ τὴν ὕλη καὶ γιὰ τὴν μορφή. Τοῦτο εἶναι ἄλλως τε εὐκόλο νὰ τὸ καταλάβῃ κανεὶς ἀπὸ τὸ ὅλο ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη, ὅτι δηλαδή αὐτὸς χρη-

σιμοποιεῖ πάντοτε καὶ τὶς δύο μεθόδους, τὴν ἐμπειρικὴν — φυσικὴν καὶ τὴν λογικὴν — μεταφυσικὴν. Τὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη περὶ τῆς ψυχῆς, μὲ τὴν ἀνάλυσιν τοῦ ὁποίου θὰ καταγίνωμε ἐδῶ κυρίως, τὸ δείχνει αὐτὸ κατὰ τρόπο λαμπρό. Ἐνῶ στὰ πρῶτα δύο μέρη τοῦ ἔργου κυριαρχεῖ ἡ ἐμπειρικὴ ἢ ἡ ψυχολογικὴ μέθοδος, στὸ μέρος ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης πραγματεύεται τὸν νοῦ ἐπικρατεῖ ὁ λογικὸς, μεταφυσικὸς τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι. Τοῦτο εἶναι ἓνας διπλὸς μεθοδικὸς χαρακτήρας, πὺν διέπει ὅλη τὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄.

ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΔΡΟΜΩΝ

Δὲν ὑπάρχει κανένα πρόβλημα στὴν ἀριστοτελικὴν φιλοσοφία, πὺν νὰ μὴν ἔχη μιὰ προϊστορία μέσα στὴν προηγούμενη πνευματικὴ ζωὴ τῶν Ἑλλήνων. Ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης, πρὶν νὰ καταπιασθῆ μὲ τὴν συστηματικὴν διαπραγμάτευση ἑνὸς προβλήματος, ἐπιχειρεῖ πάντα μιὰ κριτικὴ κάθαρση τοῦ φιλοσοφικοῦ πεδίου. Εἶναι ὁ πρῶτος πὺν σκέπτεται ὡς ἓνα βαθμὸ σὰν ἱστορικὸς τῆς φιλοσοφίας, ὅπως ἐννοοῦμε ἐμεῖς τὴν ἔννοια τούτη. Ἀπὸ τάλλο μέρος πάλι ἔχομε σ' αὐτὸν τὸ πρῶτο παράδειγμα τῆς μονομέρειας καὶ τοῦ δογματισμοῦ τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, πράγμα πὺν ἔγινε κυρίως στὴν νεώτερη ἐποχὴ, ὅπου συχνὰ παρατηροῦμε, ὅτι ἓνας μεταγενέστερος φιλόσοφος ἔβλεπε μὲ μονομέρεια ἀπὸ τὴν ἀποψὴ του τὴν φιλοσοφία τῶν προδρόμων του καὶ τὴν δογματοποιοῦσε. Μὲ τὸν Ἀριστοτέλη ὅμως, ὁ ὁποῖος ἔβαλε στὸ δρόμο τῆς τὴν μέθοδο τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, ἐτοιμάζεται ταυτόχρονα τὸ τέλος τῆς μυθικῆς θάλεγα θεώρησης τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, πὺν τὴν συναντᾶμε ἀκόμα καὶ στὸν Πλάτωνα. Ὅ,τι εἶπαν οἱ προηγούμενοι φιλόσοφοι γιὰ τὴν οὐσία τῆς ψυχῆς, τὸ ὑποβάλλει ὁ Ἀριστοτέλης σὲ ἓνα αὐστηρὸ ἔλεγχο μὲ τὸν ὄρ.σμένο σκοπὸ νὰ παραλάβῃ στὸ σύστημά του, μόνον ἐκεῖνο πὺν τοῦ φαίνεται ὀρθὸ καὶ τάλλα νὰ τὰ ἀπορρίψῃ. Ἐτσι μποροῦμε λοιπὸν νὰ εἰποῦμε ὅτι στὸν Ἀριστοτέλη ἔχομε μιὰ συνειδητὴ στάση πρὸς τὴν ἱστορία τῆς ἔννοιας τῆς ψυχῆς.

Τὴν ἔρευνά του τὴν ἀρχίζει ὁ Ἀριστοτέλης μὲ ἐκεῖνο πὺν φαίνεται πὺς πὺν πολὺ ἀνήκει στὴ φύση τῆς ψυχῆς. Τοῦτο εἶναι ἀπὸ τὸ

ἓνα μέρος ἢ κίνηση καὶ ἀπὸ τᾶλλο μέρος ἢ αἴσθησις, γιὰτὶ μέσα σ' αὐτὰ βλέπει κανεὶς συνήθως τὰ δύο κύρια γνωρίσματα τοῦ ἐμφύχου. Μ' αὐτὰ φαίνεται πὼς διαφέρει τὸ ἔμφυχον ἀπὸ τὸ ἄψυχον. Τὰ κύρια τοῦτα γνωρίσματα εἶναι ἐκεῖνα ποὺ ἐτόνισε κυρίως ἡ προηγούμενη φιλοσοφία.

Σ' αὐτό, λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, βλέπουν μερικοὶ ἀπὸ τοὺς προδρομοὺς του τὸ οὐσιώδες τῆς ψυχῆς· κυρίως ὁμοῦ καὶ πρωταρχικῶς στὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο τοῦτα γνωρίσματα, στὴν κίνηση. Ὅριζον τὴν ψυχὴ ὡς ἐκεῖνο ποὺ ἔχει τὴ δύναμη νὰ κινῆ. Σ' αὐτὸ πρέπει ἀκόμα νὰ προστεθῆ, ὅτι εἶχαν τὴν γνώμη πὼς, ἂν κάτι δὲν κινεῖται, εἶναι ἀδύνατον νὰ κινῆ κάτι ἄλλο. Γι' αὐτὸ ἐθεωροῦσαν τὴν ψυχὴ γιὰ κάτι ποὺ κινεῖται, ἢ καλύτερα, γιὰ ἓνα ἀπὸ τὰ πράγματα ποὺ κινουῦνται. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει τὸν Δημόκριτον πρῶτον, ὁ ὁποῖος, ἐπειδὴ ἦταν πεισμένος ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι κάτι ποὺ κινεῖται, τὴν εὗρισκε ὡς κάτι πύρινον ἢ θερμό. Ταυτοχρόνως εἶναι αὐτονόητον ὅτι ἡ ψυχὴ στὸν Δημόκριτον δὲν νοεῖται διαφορετικὰ παρὰ σωματικά. Σύγκειται ἀπὸ λεπτά, λεῖα καὶ στρογγυλὰ ἄτομα. Ὑπάρχουν, κατὰ τὴ γνώμη του, ἄπειρα εἶδη ἀπὸ ἄτομα καὶ ἀπὸ μορφές. Τὰ στρογγυλὰ ἀπὸ ὅλα ταῦτα τὰ στοιχεῖα ὅλης τῆς φύσης, ἀπὸ ὅλη τὴν «πανσπερμίαν», τὰ ὀνομάζει ὁ Δημόκριτος φωτιά καὶ ψυχὴ. Τὰ πύρινα τοῦτα ἄτομα «τὰ παραδέχεται ὁ Δημόκριτος σκορπισμένα μέσα σ' ὅλο τὸ σῶμα καὶ γι' αὐτὸ εἶναι τοῦτο γεμᾶτο ζωῆ σ' ὅλα τὰ μέρη του».¹⁾ Πρόκειται λοιπὸν ἐδῶ γιὰ ὠρισμένες, βέβαια ἀπειρόμικρες, σωματικὲς μορφές. Οἱ στρογγυλές ἀπ' αὐτὲς ἀποτελοῦν τὴν ψυχὴ, γιὰ αὐτὲς ἀκριβῶς ἔχουν τὴν ἰκανότητα νὰ διαπερνοῦν ὅλα. Καὶ καθὼς αὐτὲς κινουῦνται ἔχουν τὴν δύναμη ταυτόχρονα νὰ κινουῦν καὶ ὅλα τᾶλλα, ποὺ ἔχουν ζωὴ. Ὡστε ἡ ζωὴ ἔχει τὴν αἰτία τῆς στὴν ψυχὴ καὶ αὐτὴ πάλι δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ τὰ αὐτοκινούμενα, στρογγυλὰ ἄτομα.

Τὴν διαδικασία τῆς ζωῆς τὴν φαντάζεται ὁ Δημόκριτος, βέβαια κάπως ἀπλοϊκά, κατὰ τὸν ἀκόλουθον τρόπο. Ὁ ἀέρας, ποὺ περιβάλλει τὸ σῶμα, πιέζει καὶ μὲ τὴν δύναμή του βγάζει ἀπὸ τὸ σῶμα ἐκεῖνα τὰ ἄτομα ποὺ δίνουν στὴ ζωὴ τὴν κίνησή της. Καὶ μ' αὐτὸ θὰ ἔτε-

1) Zeller, Philosophie der Griechen, I, μέρος 2ον 1115—16.

λείωνε ἡ ζωὴ, ἂν ταυτόχρονα δὲν ἔρχονταν σὲ βοήθεια ἡ εἰσπνοὴ καὶ δὲν συνέβαλε αὐτὴ γιὰ τὴν διατήρηση τῆς ζωῆς. Ἡ εἰσπνοὴ ἐνεργεῖ κατὰ δύο τρόπους. Ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμον ἄτομα ζωῆς σιὸ σῶμα, ποὺ καταλαμβάνουν τὴ θέση τῶν ἄλλων, ποὺ βγῆκαν μὲ τὴν πίεση τοῦ ἀέρα, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὁμως ἐμποδίζει, μὲ τὸ ἀντίθετο ρεῦμα τῆς, τὰ ἄτομα ποὺ βρίσκονται μέσα σιὸ σῶμα τῶν ὀργανισμῶν νὰ ἐξέλθουν, γιατί, μὲ τὸ ἀντίθετο ρεῦμα τῆς, τοὺς κάνει δυνατὴ τὴν ἀντίσταση ἐναντίον τῆς πίεσης τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀέρα. Γιὰ τοῦτο ἡ ἀναπνοὴ εἶναι κατ' οὐσίαν ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τῆς ζωῆς, δηλαδή τὰ ὅρια τῆς ἀναπνοῆς εἶναι καὶ ὅρια τῆς ζωῆς. Τὸ ζωντανὸ ὄν διατηρεῖται σιὴ ζωὴ, ἐφ' ὅσον μπορεῖ νὰ κἀνη αὐτὴ τὴν ἀντίδραση. Μ' αὐτὸ ἐξηγεῖται ἡ ζωὴ κατὰ τρόπο καθαρὰ μηχανικό.

Ἰδιαίτερη σχέση ἔχει μ' αὐτὰ καὶ ἡ ἀντίληψη τῶν Πυθαγορείων γιὰ τὴν ψυχὴ. Κατὰ βάθος ἡ ἀντίληψή των εἶναι ἡ ἴδια μὲ τὴν ἀποψη τοῦ Δημοκρίτου, γιατί καὶ αὐτοὶ θεωροῦν τὴν κίνηση ὡς τὸν κύριον ὀρισμὸ τῆς οὐσίας τῆς ψυχῆς. Καὶ δὲν εἶναι οὐσιώδης ἡ διαφορὰ, ἂν μερικοὶ ἀπὸ τοὺς Πυθαγόρειους ταυτίζουν τὴν ψυχὴ μὲ «τὰ ἐν τῷ ἀέρι ξύσματα», τὰ ὁποῖα κινουῦνται ἀδιάκοπα, ἢ ἂν ἄλλοι πάλι ἀπ' αὐτοὺς θεωροῦν τὴν ψυχὴ ὡς ἐκεῖνο ποὺ θέτει σὲ κίνηση αὐτὰ τὰ «ξύσματα». Ἡ αἰτία ποὺ οἱ Πυθαγόρειοι ἐθεωροῦσαν τὰ «ξύσματα» τοῦτα ὡς τὴν ἴδια τὴν ψυχὴ εἶναι, λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, τὸ γεγονός, ὅτι αὐτὰ βρίσκονται σὲ ἀκατάπαυστη κίνηση, καὶ ὅταν ἀκόμα ἐπικρατεῖ ἀπόλυτη νηνεμία. Ἀναχώρησαν λοιπὸν ἀπὸ τὴν προϋπόθεση, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι κίνηση, καὶ τὴν αἰτία τῆς κίνησης τὴν ἔβλεπαν μέσα σιὰ ἴδια τὰ «ξύσματα». Σιὸ βάθος ὁμως ὅλοι ἐκεῖνοι ποὺ θεωροῦν τὴν ψυχὴ ὡς κάτι ποὺ κινεῖται μόνο του ἔχουν τὴν ἴδια γνώμη, γιατί αὐτοὶ δέχονται πῶς ἡ «κίνησις» εἶναι ἐκεῖνο ποὺ εἶναι σιὴ ψυχὴ «οἰκειότατον». Ἡ ψυχὴ πρέπει λοιπὸν νὰ εἶναι ἡ ἀρχὴ κάθε κίνησης. Ὅλα τὰ ἄλλα κινουῦνται ἀπ' αὐτὴν καὶ μόνον αὐτὴ κινεῖται μόνη τῆς. Πῶς ἔφθασαν, ἔτσι ρωτᾷ ὁ Ἀριστοτέλης, σ' αὐτὴν τὴν ἀποψη; Κατέληξαν ἐδῶ, γιατί δὲν ἔβλεπαν τίποτε ἄλλο ποὺ νὰ κινῆ κάτι ἄλλο, χωρὶς νὰ κινῆ τὸν ἑαυτὸ του.²⁾ Ἐπειδὴ ἡ ψυχὴ δίνει σιὸ σῶμα τὴν κίνηση, ἦταν ἀνάγκη

2) Διὰ τὸ μηθὲν ὄραν κινουῦν ὁ μὴ καὶ αὐτὸ κινεῖται. Περὶ ψυχῆς 404, α, 25.

νὰ γίνη δεκτὸ ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ ἴδια κινεῖται. Σ' αὐτὸ φαίνονται, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ὅλοι οἱ πρόδρομοι τοῦ νὰ ἔχουν μιὰ γνώμη, ἂν καὶ διαφέρουν στὴν ἔκφραση, γιατί ὁ ἕνας τὴν ὀνομάζει ψυχὴ καὶ ὁ ἄλλος νοῦ. Καὶ ὁ Ἀναξαγόρας ἔχει τὴν ἴδια γνώμη, γιατί καὶ αὐτὸς λέει πὼς ἡ ψυχὴ εἶναι ἐκεῖνο ποὺ κινεῖ τάλλα. Βέβαια δὲν πρέπει νὰ συνταυτίσωμε τὴν γνώμη τοῦ Ἀναξαγόρα μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Δημόκριτου, γιατί ὁ Δημόκριτος ταυτίζει τὴν ψυχὴ καὶ τὸν νοῦ, ὅπως ταυτίζει καὶ τὴν αἴσθησι μὲ τὴ νόησι. Ὁ Δημόκριτος δὲν ἔχει ἀκόμα τόσο προχωρήσει ὥστε νὰ χωρήσι τὴ νόησι, τὸν νοῦ ἀπὸ τὴν ψυχὴ κατὰ τρόπο ποὺ νὰ ὀρίσι τὸν νοῦ ὡς τὴν δύναμι ἐκεῖνη ποὺ συλλαμβάνει τὴν ἀλήθεια. Αὐτὸ θὰ ἔρχονταν ἄλλως τε καὶ σὲ ἀντίφρασι μὲ τὴν θεμελιακὴ του ἀντίληψη, ὅτι αἴσθησι καὶ νόησι πρέπει ν' ἀποδοθοῦν ἐξ ἴσου σὲ ὑλικὲς ἀλλοιώσεις. Μὲ λιγώτερη σαφήνεια ἐκφράζεται γιὰ τὸ ζήτημα τοῦτο ὁ Ἀναξαγόρας, γιατί τὴν μιὰ φορὰ θέτει τὸν νοῦ ὡς αἰτία τῆς ὀμορφιάς καὶ τῆς τάξης τοῦ κόσμου καὶ τὴν ἄλλη φορὰ τὴν ψυχὴ.

Τὸ πνεῦμα, ὁ νοῦς, εἶναι κατ' αὐτὸν μέσα σ' ὅλα τὰ ὄντα· ὁ νοῦς δίνει σὲ ὅλα, μικρὰ καὶ μεγάλα, ἀνώτερα καὶ κατώτερα, τὴν ὀμορφιά τους καὶ τὴν τάξι τους. Ἀπέναντι σ' αὐτὴν τὴν καθαρὰ μεταφυσικὴ ἄποψη τοῦ Ἀναξαγόρα ὁ Ἀριστοτέλης φέρνει τὸ σχεδὸν καθαρὰ ἐμπειρικὸ γεγονός, ὅτι ὁ νοῦς, ἐφ' ὅσον τὸν πάρει κανεὶς ὡς δύναμι ποὺ σκέπτεται, δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχη στὴν ἴδια μοῖρα μέσα σ' ὅλα τὰ ζῶα, καὶ μάλιστα οὔτε μέσα σ' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Ὁ Ἀριστοτέλης χωρίζει λοιπὸν ἐδῶ συνειδητὰ τὸν νοῦ, στὴν μορφή ποὺ εἶναι προσιτὸς σὲ μᾶς, ἀπὸ τὴν μεταφυσικὴ του ὑπόστασι, ἔτσι ὅπως τὸν συναντοῦμε στὸν Ἀναξαγόρα. Τοῦτο εἶναι μιὰ μεγάλη πρόοδος στὴ κριτικὴ θέσι ποὺ ἔχει πάρει ἡ ἴδια ἡ σκέψη γιὰ τὸν ἑαυτὸ της. Ὁ νοῦς εἶναι γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ὅπως ὁ ἴδιος λέγει, «δύναμις τις περὶ τὴν ἀλήθειαν»,³⁾ δηλαδὴ ἡ δύναμι ποὺ καταγίνεται μὲ τὴν ἀλήθεια. Ὅ,τι εἶναι ἡ ὕψη γιὰ τὸ σῶμα, τὸ ἴδιο εἶναι ὁ νοῦς γιὰ τὴν ψυχὴ. Αὐτὸς εἶναι τὸ φῶς ποὺ ἀναψε ὁ θεὸς μέσα στὴν ψυχὴ. Ἀπὸ ὅλα ὅσα ἔχομε ὁ νοῦς εἶναι τὸ πιὸ καλὸ μας ὄργανο, γιατί μ' αὐτὸν συλλαμβάνομε τὴν ἀλή-

3) Περὶ ψυχῆς, 404, α, 30.

θεια. Ὁ νοῦς ὅμως αὐτὸς εἶναι ἀδύνατο νὰ εἶναι μέσα σ' ὅλα τὰ ὄντα πὺν ἔχουν ζωὴ· τοῦτο εἶναι γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη κάτι πὺν μπορεῖ κανεὶς ἐμπειρικὰ νὰ τὸ διαπιστώσῃ.

Ἀντίθετα σ' αὐτοὺς πὺν ἔθεώρησαν τὴν ψυχὴ ὡς ἀρχὴ τῆς κίνησης στέκουν ἐκεῖνοι πὺν ἔρριξαν τὴν προσοχή τους στὴ γνώση καὶ στὴν αἴσθηση πὺν ἔχομε γιὰ τὰ πράγματα, «ἐπὶ τὸ γινώσκειν καὶ αἰσθάνεσθαι». Ἐπιὰ τοῦτο αὐτοὶ δὲν εἶδαν μέσα στὴν ψυχὴ τίποτε ἄλλο παρὰ τίς ἀρχές τῆς γνώσης. Ἐδῶ ἡ ψυχὴ πρώτη φορὰ θεωρεῖται ἀπὸ γνωσιολογικὴ σκοπιά. Εἶναι οἱ ἀρχές τοῦ εἶναι πὺν ζητοῦνται τώρα μέσα στὴν ψυχὴ. Στὴν προσπάθεια αὐτὴν εἶναι μερικοὶ πὺν δέχονται μιὰ πολλότητα ἀπὸ ἀρχές μέσα στὴν ψυχὴ, ἄλλοι πάλι πὺν συνταυτίζουν τὴν ψυχὴ μὲ τὴν ἐνότητα. Καὶ τοῦτο εἶναι μιὰ σκέψη θεμελιακῆς σημασίας γιὰ ὅλη τὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, γιὰ τὸσο ἡ θεωρία πὺν δέχεται τὴ γνώση ὡς εἰκόνα τῆς πραγματικότητας, ὅσο καὶ ἡ καθαρὰ λογικὴ θεωρία γιὰ τὴ γνώση, ἔχουν τίς ρίζες τους μέσα σ' αὐτὴν ἐδῶ τὴν ἀποψη. Ἡ σκέψη τῆς ὁμοιότητας τόσο μεταξὺ νοῦ καὶ ἀντικειμένου, ὅσο καὶ μεταξὺ ἐποπτείας καὶ πραγμάτων, ἐδῶ θεμελιώνεται γιὰ πρώτη φορὰ, ἂν καὶ δὲν εἶναι ἀκόμα ἐλευθερωμένη ἐντελῶς ἀπὸ τὴν μυθικὴ νοοτροπία. Ἐτσι παραδέχεται ὁ Ἐμπεδοκλῆς πὺς ἡ ψυχὴ συντίθεται ἀπὸ τὴν ὁλότητα τῶν στοιχείων· ἀλλὰ καὶ κάθε στοιχεῖο χωριστὰ εἶναι μίᾱ ψυχὴ.⁴⁾ Μ' αὐτὸ ἔχομε ἐμεῖς οἱ ἄνθρωποι τὴν ἱκανότητα νὰ ἀντιλαμβανόμαστε ὅλα, δηλαδὴ μὲ κάθε ἀρχὴ τῆς ψυχῆς μας μποροῦμε νὰ ἀντιληφθοῦμε καὶ νὰ γνωρίσωμε κάτι, ἕνα ὠρισμένο ἀντικείμενο τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Ὅλα τὰ γνωρίζομε μὲ τὸ ὅμοιο πὺν ἔχομε μέσα μας, μὲ τὴν γῆ βλέπομε τὴν γῆ, μὲ τὸ νερὸ ἀντιλαμβανόμαστε τὸ νερό. Γιὰ νὰ γεννηθῆ ἕνα αἴσθημα, πρέπει νὰ ἔλθουν σὲ ἐπαφὴ τὰ μόρια πὺν ἀποκόβονται ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα μὲ τὰ ὅμοια μόρια πὺν βρίσκονται μέσα στὰ αἰσθητήρια ὄργανα. Ἐτσι γεννιέται, κατὰ τὸν Ἐμπεδοκλῆ, τὸ αἴσθημα τῆς ὄρασης. Οἱ «ἀπορροές», δηλαδὴ τὰ μόρια πὺν ἀπορρέουν ἀπὸ τὰ ὄρατὰ ἀντικείμενα, καταφθάνουν στὰ μάτια, ὅπου, μέσῳ τῶν πόρων ἄλλες «ἀπορροές» τοῦ ἐσωτερικοῦ φωτὸς καὶ τοῦ ὕδατος, ἀναπηδοῦν, καὶ ἀπὸ τὴν συνάντηση καὶ τῶν δύο

4) Περὶ ψυχῆς, 404, β, 9.

5) Περὶ ψυχῆς, 404, β, 12, καὶ ἕκαστον ψυχὴν τούτων.

γεννιέται ἡ εἰκόνα τῆς ὄρασης. Ὅμοια γεννιέται ἡ σκέψη, γιατί μέσα σ' ὅλα τὰ πράγματα, νομίζει ὁ Ἐμποδοκλῆς, περιέχεται νοῦς, διάνοια ὡς στοιχεῖο. Ὁ Πλάτων, ἔτσι νομίζει ὁ Ἀριστοτέλης, ἀκολουθεῖ στὸν «Τίμαιο» αὐτὴν τὴν ἀνίληψη, γιατί ἐκεῖ σχηματίζει τὴν ψυχὴ ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ στοιχεῖα. Κι' αὐτὸν τὸν προσδιορίζει ἡ ἀνίληψη, ὅτι ἡ γνώση εἶναι δυνατὴ μόνον γιατί τὸ ὅμοιο γνωρίζει τὸ ὅμοιό του.⁶⁾ Ὡστε, ἐπειδὴ ἡ γνώση εἶναι δυνατὴ, πρέπει τὰ πράγματα νὰ εἶναι σχηματισμένα ἀπὸ τὶς ἴδιες ἀρχές στὶς ὁποῖες ὀφείλει τὴν μορφὴ τῆς καὶ τὸ εἶναι τῆς καὶ ἡ ψυχὴ.

Οἱ ἀρχές ὅμως τοῦ πλατωνικοῦ συστήματος εἶναι τὸ εἶναι, ἡ ταυτότητα, ἡ ἑτερότητα, ἡ κίνηση καὶ ἡ στάση. Ὅλα ὅσα γενικὰ ὑπάρχουν, ὅλα ὅσα λέμε ὅτι ὑπάρχουν, μετέχουν σ' αὐτὲς τὶς θεμελιακὰς προϋποθέσεις. Καὶ ἡ ψυχὴ λοιπὸν πρέπει νὰ ἐγκεῖται σ' αὐτὲς τὶς ἀρχές, ἢ, ὅπως λέγει ἡ μυθικὴ γλῶσσα τοῦ «Τιμαίου», καὶ αὐτὴν ὁ δημιουργὸς τὴν συναρμολόγησε (συνεστήσατο) ἀπὸ τὶς ἴδιες ἀρχές. Ἡ ψυχὴ ἐμορφώθηκε ἀπὸ τὸ εἶναι καὶ μάλιστα ἀπὸ τὰ δύο εἶδη τοῦ εἶναι, δηλαδή ἀπὸ τὸ αἰώνιο εἶναι, ποὺ δὲν μοιράζεται, καὶ ἀπὸ τὸ γήινο, ποὺ μοιράζεται, δηλαδή ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ εἶναι μέσα στὰ αἰσθητὰ ἀντικείμενα.

Ἡ ἐξηγητικὴ αἰτία αὐτῆς τῆς σύνθεσης τῆς ψυχῆς εἶναι, ὅτι αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἔχη γνώση καὶ γιὰ τὰ δύο εἶδη τοῦ εἶναι, δηλαδή καὶ γιὰ τοὺς δύο κόσμους, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ἀποτελεῖται. Μὲ τὴ γνώση εἶναι στὴν ψυχὴ καὶ οἱ δύο κόσμοι τοῦ εἶναι προσιτοί, καί, ἐπειδὴ ἡ γνώση εἶναι δυνατὴ μὲ βάση τὴν ταυτότητα καὶ τὴν ἑτερότητα, εἶναι φανερό, ὅτι οἱ ἀρχές αὐτὲς πρέπει νὰ καταλογισθοῦν στὰ στοιχεῖα τῆς σύνθεσής τῆς. Ὅτι τέλος ἡ ψυχὴ εἶναι κάτι ποὺ κινεῖ τὸν ἑαυτό του, τοῦτο εἶναι μία θεμελιακὴ προϋπόθεση τῆς πλατωνικῆς σκέψης. Ψυχὴ εἶναι ἐκεῖνο ποὺ κινεῖ τὸν ἑαυτό του· αὐτὴ εἶναι ἡ βασικὴ θέση τοῦ «Φαίδρου». Τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι μέσα στὴν κίνησή τῆς διατηρεῖται ὡς ἐνότητα ἀποδείχνει καὶ τὴν σταθερότητά τῆς. Ἐπειδὴ λοιπὸν ἡ ψυχὴ ἔχει γίνεαι ἀπὸ τὶς ἔσχατες ἀρχές τοῦ εἶναι, μπορεῖ, μὲ βάση τὴν ὁμοιότητα, νὰ ἔχη καὶ γνώση γιὰ τὰ πράγματα καὶ γιὰ τὸ εἶναι. Φαί-

6) Γινώσκεισθαι γὰρ τῷ ὁμοίῳ τὸ ὅμοιον. Περὶ ψυχῆς, 404, β, 12.

νεται λοιπόν σύμφωνα μ' αὐτά, ὅτι ὁ τελευταῖος λόγος, πού ἡ ψυχὴ πρέπει νὰ ἔχη σχηματισθῆ ἀπὸ τὶς ἴδιες ἀρχές με τὸ εἶναι, εἶναι ἡ ἴδια ἡ γνώση. Γιὰ τοῦτο ὁ Πλάτων ἐπῆρε τὴν γνώση γιὰ κύριο γνώρισμα τῆς οὐσίας τῆς ψυχῆς.

Ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε ἤδη εὐκαιρία στὸ διάλογό του «περὶ φιλοσοφίας», πού ἐλάχιστα ἀποσπάσματά του μόνον μᾶς ἔχουν διασωθῆ, καὶ πού ἀρχίζει με μιὰ ἀνάπτυξη τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, νὰ κάμῃ ὅμοιες παρατηρήσεις γιὰ τὸν Πλάτωνα καὶ τοὺς Πυθαγόρειους, μ' αὐτὲς πού κάνει ἐδῶ στὸ ἔργο του περὶ ψυχῆς.⁷⁾ Ὁ Πλάτων, κατὰ τὸ τελευταῖο στάδιον τῆς φιλοσοφίας του, ἐσυνταύτισε, ὅπως λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, τὶς ἰδέες με τοὺς ἀριθμούς. Στούς Πλατωνικοὺς διαλόγους δὲν ὑπάρχει καμμιά σχετικὴ δήλωση. Τουναντίον ἀπὸ τὴν «Πολιτεία» προκύπτει σαφέστατα, ὅτι ὁ Πλάτων ἔβαλε τὰ μαθηματικὰ στὴ μέση· βάζει τοὺς ἀριθμούς καὶ τὶς μαθηματικὲς σχέσεις ἀνάμεσα στὴν ἰδέα καὶ στὸ φαινόμενο. Τὰ μαθηματικὰ συνδέουν τὸ φαινόμενο με τὴν ἰδέα. Οἱ ἀριθμοὶ ἀνταποκρίνονται στὴ «διάνοια», καὶ αὐτὴ πάλι εἶναι βέβαια πάνω ἀπὸ τὴν ἐποπτεία καὶ τὴν αἴσθησι, ἀλλὰ κάτω ἀπὸ τὸν «νοῦν», πού ἀπέναντί του στέκουν οἱ ἰδέες. Τὸ φαινόμενο εἶναι δυνατόν κατὰ τὸν Πλάτωνα νὰ νοηθῆ με τὴ βοήθεια τῶν μαθηματικῶν. Τὰ μαθηματικὰ εἶναι ἡ μόνη δυνατότητα γιὰ νὰ θέσωμε στὸ φαινόμενο ἕνα μέτρο καὶ ἕνα ὄριο πού νὰ τὸ καταλαβαίνωμε. Ἀπὸ τᾶλλο μέρος, γιὰ νὰ ἀνεβοῦμε στὴν ἰδέα, πρέπει νὰ περάσωμε μέσα ἀπὸ τὰ μαθηματικά. Τὰ μαθηματικὰ εἶναι κατὰ τὴν ἔννοια τούτη ἡ προπαίδεια τῆς διαλεκτικῆς.

Ὁ Ἀριστοτέλης ὅμως μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι ὁ Πλάτων ἐσυγχώνευσε τὶς ἰδέες καὶ τὰ μαθηματικὰ ἢ τοὺς ἀριθμούς. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη οἱ πλατωνικὲς ἰδέες δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ ἀριθμοί.⁸⁾ Μ' αὐτὸ τὸ ζήτημα δὲν μποροῦμε ἐδῶ νὰ καταγίνωμε βαθύτερα. Ὅτι οἱ ἰδέες δὲν εἶναι ἀριθμοί, τοῦτο πρέπει πιά σήμερα νὰ θεωρεῖται βέβαιο. Κατὰ τὸν Ἰωάν. Φιλόπονον οἱ ἰδέες ὠνομάσθησαν ἀριθμοὶ ἢ διότι, ὅπως οἱ

7) Ὁμοίως δὲ καὶ ἐν τοῖς περὶ φιλοσοφίας λεγομένοις διωρίσθη. Περὶ ψυχῆς, 404, β, 18. Παράβαλε Werner Jaeger, Aristoteles σελ. 125 καὶ ἐξ.

8) Μετὰ τὰ φυσικά, 987, β, 20.

ἀριθμοὶ μετροῦν καὶ ὀρίζουν τ' ἀντικείμενα, ὅμοια καὶ οἱ ἰδέες εἶναι θεμελιώδεις προϋποθέσεις γιὰ τὸ μέτρομα καὶ τὸν ὀρισμὸ τῆς ὕλης, (μετρητικὰ ἐπὶ καὶ ὀριστικὰ τῆς ὕλης), ἢ διότι, ὅπως οἱ ἀριθμοὶ κατὰγονται ἀπὸ μιὰ ἀρχή, ἀπὸ τὴν ἐνότητα, ὅμοια καὶ οἱ ἰδέες προσέρχονται ἀπὸ τὴν μιὰ καὶ μόνη ἀρχή ὅλων τῶν πραγμάτων, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ ἢ τοῦ ἐνός. Ὅτι οἱ ἰδέες ἀποτελοῦνε προϋποθέσεις γιὰ τὸν ὀρισμὸ τῶν ὄντων, τοῦτο προκύπτει καθαρὰ ἀπὸ τὸν «Φαίδωνα» καὶ «Φίληβο» τοῦ Πλάτωνος. Στὸν «Φίληβο» μάλιστα ὀνομαῖζεται ἡ ἰδέα τὸ «περαῖνον» τὸ πέρας, δηλαδὴ ἐκεῖνο ποὺ ὀρίζει. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει ἐδῶ τέσσερες ἀρχές, ἀπὸ τις ὁποῖες προῆλθαν ὅλα τὰ ὄντα κατὰ τὸν Πλάτωνα καὶ τοὺς Πυθαγόρειους. Δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἰδέα τοῦ ἐνός, ἀπὸ τὸ πρῶτο μῆκος, ἢ τὴν ἰδέα τοῦ ἀριθμοῦ «δύο», ἀπὸ τὸ πρῶτο πλάτος, ἢ τὴν ἰδέα τοῦ ἀριθμοῦ «τρία» καὶ ἀπὸ τὸ πρῶτο βάθος ἢ τὴν ἰδέα τοῦ ἀριθμοῦ «τέσσαρα». Ὁ Ἀριστοτέλης λέει ὅτι ἡ ζωὴ γενικά, δηλαδὴ ἡ ἰδέα, τὸ εἶδος ὅλης τῆς ζωῆς, κατὰ Πλάτωνα, ἔγινε ἀπὸ τις τέσσαρες αὐτὲς ἀρχές στὴν ἀπολυτότητά των καὶ τὴν καθαρότητα των. Ὡστε ἀπὸ τὴν ἐνότητα, αὐτὴν καθ' αὐτήν, ἀπὸ τὴν δυϊκότητα, αὐτὴν καθ' αὐτήν, ἀπὸ τὴν τριαδικότητα, αὐτὴν καθ' αὐτήν καὶ ἀπὸ τὴν τετραδικότητα, αὐτὴν καθ' αὐτήν, ἔγινε ἡ ζωὴ. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο δημιουργήθηκαν καὶ ὅλα τὰλλα, ὅπου βέβαια ἡ καθαρότητα καὶ ἡ ἀπολυτότητα τῶν ἀρχῶν αὐτῶν μειώνεται τόσο ὅσο ἀπομακρινόμαστε ἀπὸ «αὐτὸ τὸ ζῶον», δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἰδέα τῆς ζωῆς. Ὡστε ὅλα τὰ πράγματα, σύμφωνα μ' αὐτὴν τὴν ἀποψη, ἔγιναν μὲ βάση αὐτὲς τις ἀρχές, δὲν ἔχουν ὅμως ὅλα τὴν ἴδια ἀξία, γιὰτὶ δὲν βρίσκονται ὅλα στὴν ἴδια ἐγγύτητα τῶν ἀρχῶν τούτων. Ἐπειδὴ λοιπὸν ἡ ψυχὴ γνωρίζει ὅλα τὰ πράγματα, πρέπει κι' αὐτὴ κατ' ἀνάγκην νὰ ἔχη γεννηθῆ ἀπὸ τις τέσσερες αὐτὲς ἀρχές. Σύμφωνα μ' αὐτὰ πρέπει ὁ νοῦς μέσα στὴν ψυχὴ νὰ εἶναι ἡ-ἐνότητα, γιὰτὶ ὁ νοῦς εἶναι ἀμέριστος καὶ γνωρίζει τὰ πράγματα μὲ ἀπλῆ, καθαρὴ κατάληψη. Ἡ ἐπιστημονικὴ γνώση, ἢ διάνοια, ἢ, ὅπως ὁ Πλάτων καὶ ἄλλοιῶς λέει, ἡ ἐπιστήμη, μέσα στὴ ψυχὴ σημαίνει τὴν δυϊκότητα, γιὰτὶ αὐτὴ διανύει ἓνα δρόμο, γιὰτὶ εἶναι μιὰ διαδικασία ἐνὸς λογικοῦ δρόμου. Ξεκινάει ἀπὸ ἀρχές καὶ καταλήγει σὲ συμπεράσματα. Ἡ διάνοια ξεκινάει πάντα ἀπὸ ὀρισμέ-

νες προϋποθέσεις και προχωρεῖ με ἀναγκαιότητα σὲ ὠρισμένα ἀποτελέσματα.

Ἀντίθετα ἡ ἀθεμέλιωτη γνώμη, ἡ «δόξα», σημαίνει τὸν ἀριθμὸ τῆς ἐπιφάνειας ἢ τὴν τριάδα, γιατί, με τὸ νὰ προσπαθῆ νὰ συλλάβῃ κάτι, χωρίζεται και εἶναι σὰν ν' ἀνοίγεται μπροστά της ἕνας διπλὸς δρόμος και σὰν αὐτὴ νὰ μὴν ξέρῃ ποιὸν δρόμο ἀπὸ τοὺς δυὸ νὰ πάρῃ. Ὅπως ἕνας ὁδοιπόρος πὸ πῆγε ἕνα ὠρισμένο κομμάτι τοῦ δρόμου και φθάνει σὲ ἕνα ὠρισμένο μέρος, ὅπου δυὸ δρόμοι διασταυρῶνται, δὲν ξέρει ποιὸν ἀπὸ τοὺς δυὸ ν' ἀκολουθήσῃ, ὅμοια εἶναι και ἡ γνώμη ἀφοῦ βάζει γιὰ βάση κάποια προϋπόθεση, δὲν εἶναι πιά σὲ θέση ν' ἀποφασίσῃ τὸ ναὶ ἢ τὸ ὄχι, ἀλλὰ γίνεται ἀναποφάσιστη και τάλαντεύεται ἀνάμεσα στὶς δυὸ δυνατότητες. Τέλος ἡ αἴσθησις ἀνταποκρίνεται στὸν ἀριθμὸ τοῦ σωματικοῦ ἢ στὴν τετράδα, γιατί αὐτὴ αἰσθάνεται μονάχα τὸ μεριστὸ και τὸ σωματικόν. Χωρὶς τὸ σῶμα ἡ αἴσθησις δὲν μπορεῖ νὰ λειτουργήσῃ. Ἡ ψυχὴ λοιπὸν μπορεῖ νὰ τὰ γνωρίσῃ ὅλα, μόνον γιατί ἔχει γίνεῖ κι' αὐτὴ ἀπὸ τὶς ἴδιες ἀρχές με τὰ ὄντα. Καὶ ἐπειδὴ ἐδῶ οἱ ἀρχές τῶν πραγμάτων εἶναι οἱ ἀριθμοί, οἱ ὁποῖοι συνταυτίζονται με τὶς ἰδέες, ἡ ψυχὴ συνίσταται σὲ ἀριθμούς. Τὰ στοιχεῖα, οἱ βάσεις τοῦ κόσμου εἶναι οἱ ἀριθμοί.

Ἐπειδὴ ὅμως ἐθεωροῦσαν ὄχι μόνον τὴν κίνηση, ἀλλὰ και τὴ γνώση ὡς κάτι πὸ ἀνήκει στὴν οὐσία τῆς ψυχῆς, μερικοὶ φιλόσοφοι κατέληξαν νὰ παραδεχθοῦν ὅτι ἡ ψυχὴ συνίσταται και ἀπὸ τὰ δυὸ. Παραδέχθηκαν ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἕνας ἀριθμὸς πὸ κινεῖ τὸν ἑαυτό του.⁹⁾ Ὁ ἴδιος ὁ Πλάτων ὠρίσε τὴν ψυχὴ, τόσο κατὰ τὸ γνῶρισμα τῆς κίνησης ὅσο και κατὰ τὸ γνῶρισμα τῆς γνώσης. Στὸν «Φαῖδρος» λέγει «ἀφοῦ ὠρίσαμε τὸ ἀθάνατο ὡς ἐκεῖνο πὸ κινεῖ τὸν ἑαυτό του, δὲν θὰ ντραποῦμε, ἀν εἰποῦμε πὸς σ' αὐτὸ ἔγκειται ἡ οὐσία και ὁ λόγος τῆς ψυχῆς».¹⁰⁾ Τουναντίον στὸν «Τίμαιο» ὀρίζει τὴν ψυχὴ με βάση τὴν δύναμη τῆς γνώσης.¹¹⁾ Ὡστε ἔβλεπε ὁ Πλάτων τὴν οὐσία τῆς ψυχῆς μέσα στὴν γνώση και μέσα στὴ κίνηση. Ὁ διάδοχος τοῦ Πλάτωνος στὴν Ἀκαδημία, ὁ Ξενοκράτης, εἶναι ἐκεῖνος πὸ συνένωσε

9) Τὴν ψυχὴν ἀριθμὸν κινουμένην ἑαυτὸν, Περὶ ψυχῆς, 404, β, 29—30.

10) Πλάτωνος «Φαῖδρος», 245, Ε.

11) Πλάτωνος «Τίμαιος», 89 Ε — 90 Δ.

αὐτοὺς τοὺς δύο ὁρισμοὺς καὶ εἶπε, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἓνας ἀριθμὸς ποὺ κινεῖ τὸν ἑαυτό του.

Σ' αὐτό, ὅτι δηλαδή ἡ ψυχὴ εἶναι ταυτόσημη μὲ τὶς ἀρχές, ἦταν ὅλοι οἱ πρόδρομοι τοῦ Ἀριστοτέλους σύμφωνοι. Ἡ διαφωνία τους ὅμως ἀφοροῦσε τὶς ἴδιες τὶς ἀρχές, τὴν οὐσία τους καὶ τὸν ἀριθμὸ τους. Ἐτσι ἔμμεσα φιλονεικοῦσαν φυσικὰ καὶ γιὰ τὴν οὐσία τῆς ἴδιας τῆς ψυχῆς. Ἡ φιλονεικία τούτη ἦταν ἰδιαίτερα σφοδρὴ ἀνάμεσα στοὺς ὑλιστὲς καὶ ἰδεαλιστὲς. Στὸ μέσο αὐτῶν τῶν δυὸ μερίδων ἔστεκαν ἐκεῖνοι ποὺ κατέληξαν σὲ μιὰ συγχώνευση τῶν σωματικῶν καὶ τῶν ἀσωμάτων ἀρχῶν. Ὑλικὰ αἷτια ἐδέχονταν ὁ Θαλῆς, ὁ Ἀναξίμενης, ὁ Ἀναξίμανδρος, ὁ Ἡράκλειτος καὶ ὁ Δημόκριτος· αὐτοὶ εἶναι οἱ φυσικοὶ φιλόσοφοι. Ὅπαδοὶ τῶν ἀσωμάτων ἀρχῶν ὅμως ἦταν οἱ Πυθαγόρειοι καὶ ὁ Ζενοκράτης. Στὸ μέσον ἔστεκαν ὁ Ἐμπεδοκλῆς καὶ ὁ Ἀναξαγόρας. Σ' αὐτοὺς θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ κατατάξῃ καὶ τὸν Δημόκριτο, γιὰτὶ αὐτὸς μὲ τὰ ἀμέριστα σώματα, τὰ ἄτομα, εἰσήγαγε καὶ τὸ «κενόν».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'.

ΟΙ ΑΝΤΙΡΡΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ ΣΤΗΝ ΑΠΟΨΗ ΟΤΙ Η ΨΥΧΗ ΕΙΝΑΙ ΚΙΝΗΣΗ

Ὁ Ἀριστοτέλης, ἀφοῦ ἐξέθεσε σύντομα τὶς γνώμες τῶν προδρόμων του γιὰ τὴν οὐσία τῆς ψυχῆς, προχωρεῖ καὶ στὴ κριτικὴ τους ἐξέταση. Καὶ πρῶτα-πρῶτα στρέφει τὶς ἀντιρρήσεις του ἐναντίον τῆς γνώμης, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι κίνηση. Ἀπὸ τὴν ἀποφασιστικότητα καὶ τὴν ἐξαντλητικὴ κριτικὴ ποὺ ἀσκεῖ ὁ Ἀριστοτέλης στὴν γνώμη, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι κίνηση, καὶ ἀπὸ ὅλη τὴν ἀκολουθία τῶν σκέψεών του, προκύπτει καθαρά, ὅτι ἔχει ὑπ' ὄψει του τὸν ἴδιο τὸν Πλάτωνα. Ὁ Πλάτων λέει στὸν «Φαῖδρος»¹⁾ ὅτι ψυχὴ εἶναι ἐκεῖνο ποὺ κινεῖ τὸν ἑαυτό του, καὶ στοὺς «Νόμους»²⁾ λέει, ὅτι ἡ ἔννοια τῆς ψυχῆς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι καμμιά ἄλλη παρὰ τούτη, ὅτι ἡ ψυχὴ μπορεῖ νὰ

1) Πλάτωνος, Φαῖδρος 245, Γ.

2) Πλάτωνος, Νόμοι, 895 Ε.